

**ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
12-13**

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РА
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

УШАРДЗАН

(Памятник)

ЕЖЕГОДНИК

12-13

ИЗДАТЕЛЬСТВО “УШАРДЗАН”
ЕРЕВАН 2017-2018

MINISTRY OF CULTURE OF RA
SCIENTIFIC RESEARCH CENTER OF THE HISTORICAL
AND CULTURAL HERITAGE

HUSHARDZAN

(Monument)

ANNUAL

12-13

PUBLISHING-HOUSE “HUSHARDZAN”
YEREVAN 2017-2018

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ԺԲ-ԺԳ

«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 2017-2018

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄԷ «ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ-Ի ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

ИЗДАЕТСЯ ПО РЕШЕНИЮ НАУЧНОГО СОВЕТА "НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ЦЕНТРА ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ" ГНКО

PUBLISHED BY THE DECISION OF THE SCIENTIFIC COUNCIL OF THE "SCIENTIFIC RESEARCH CENTER OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE" SN-CO

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՀԱԿՈՔ ՍԻՄՈՆՅԱՆ (*գլխավոր խմբագիր*),

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, ԿՈՐՅՈՆ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՆԱՄՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԵՍՈՒՆՈՎ, ՆԵՐՏԵՍ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ (*պատասխանատու քարտուղար*)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

АКОП СИМОНЯН (*главный редактор*),

МУРАД АСРАТЯН, КОРЮН КАФАДАРЯН, ОВАННЕС САНАМЯН, АРМЕН КАЗАРЯН,

ВЛАДИМИР БЕСОЛОВ, НЕРСЕС КОСТАНИЯН (*ответственный секретарь*)

EDITORIAL BOARD

НАКОВ SIMONYAN (*editor-in-chief*),

MURAD HASRATYAN, KORYUN GHAFADARYAN, HOVHANNES SANAMYAN, ARMEN GHAZARYAN,

VLADIMIR BESOLOV, NERSES KOSTANYAN (*executive secretary*)

«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ»: Տարեգիրք/ՀՀ մշակույթի նախարարություն, «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ, Խմբագրական խորհուրդ՝ Հ. Սիմոնյան և ուրիշներ.—Եր.: «Հուշարձան», 2017-2018.- Հատոր ԺԲ-ԺԳ, էջ 312+ 8 էջ ներդիր:

ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԿՀԱՐԿ, ԳՄԲԵԹԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

Ճարտարապետության դոկտոր,

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ, Երևան
muradhasratyan@rambler.ru

Հակիրճ: Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետությունը դեռևս վաղ միջնադարից քրիստոնյա աշխարհում առանձնացել է իր ինքնուրույնությամբ, հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքների ինքնատիպությամբ ու նորարարությամբ:

Հայկական ճարտարապետության ազգային կերպարը ձևավորվեց արդեն IV դ., երբ Հայաստանը 301 թ. աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն: Շուրջ քառորդ դար լինելով միակ քրիստոնեական պետությունը, Հայաստանը սկզբից ևեթ ինքնուրույն է մշակել եկեղեցական շենքերի հորինվածքները:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետության յուրօրինակությանը մեծապես նպաստեց հայ առաքելական եկեղեցու անկախությունը: 372 թ. այն դարձավ ինքնուրույն՝ ավտոկեֆալ, իսկ 506 թ. մերժեց Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած դավանաբանական որոշումները, ինչը բերեց Բյուզանդիայի հետ կրոնական կապերի խզմանը, նույնիսկ՝ թշնամանքին: Այդ անջատումը դրական և մեծ նշանակություն ունեցավ հայկական ճարտարապետության ազգային կերպարի բյուրեղացման գործում և խթանեց դրա բուռն ու անկախ զարգացմանը:

VI-VII դդ. Հայաստանում ստեղծվեցին եկեղեցական շենքերի հետևյալ ձևերը. քառակուսի, քառախորան գմբեթավոր («մաստարայատիպ»), միջանկյալ խորշերով և անկյունային սենյակներով քառախորան («հռիփսիմատիպ», որը հայ ճարտարապետները և շինարար վարպետները տարածեցին նաև Վրաստանում), եռախորան գմբեթավոր բազիլիկ (առաջին անգամ զուգակցվեցին խաչաձևությունը և եռանավ բազիլիկը), գմբեթավոր դահլիճ («Էջմիածին-Բագարանի տիպ»՝ մույթերի փոխարեն գմբեթակիր որմնամույթերով) և վաղ քրիստոնեական եկեղեցական ճարտարապե-

տության գլուխգործոց՝ եռաստիճան, կենտրոնագմբեթ Զվարթնոցի տաճարը: Եկեղեցական շենքերի տեսականու այս շարքը խոշոր ավանդ էր համաշխարհային շինարարական արվեստում:

Բանալի բառեր՝ երկհարկ եկեղեցիներ, գավիթ, զանգակատուն, Գոշավանք, Նորավանք, Կապուտան, ճարտարապետ Մոմիկ

VII դ. վերջում Հայաստանում հաստատված արաբական տիրապետության ծանր լուծը երկու դարով ընդհատեց երկրի շինարարական կյանքը: Միայն IX դ. վերջում, անկախության վերականգնումից հետո, նախադրյալներ ստեղծվեցին հայկական ճարտարապետության վերելքի համար:

IX-X դդ. եկեղեցիներ կառուցելիս, փորձի և շինարարական ավանդների կորստի պատճառով, հայ ճարտարապետները կիրառեցին ու կրկնեցին VII դ. մշակած ու հայտնի ձևերը: Եկեղեցական շենքերի միակ նոր հորինվածքը գմբեթավոր դահլիճի հիմամբ ստեղծված, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյունում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն տիպն էր, որը կիրառվեց X-XIII դդ. վանքային համալիրների մեծ մասում: Այն, ցավոք, հայերեն մասնագիտական գրականությունում մինչև օրս իրեն հատուկ անվանում-տերմինը չունի:

Ճարտարապետության հայ պատմաբանների ճնշող մեծամասնությունը, ռուսերեն մասնագիտական գրականությունում այդ տիպի ընդունված անվան՝ "крестово-купольная церковь" ոչ ճշգրիտ ձևակերպումը բառացի թարգմանելով, կիրառել և կիրառում են «խաչագմբեթ» ձևույթը, որը չի համապատասխանում հորինվածքի էությանը՝ ուղղանկյուն արտաքին ձևին: Հիրավի «խաչագմբեթ» են փոքր, խաչաձև գմբեթավոր՝ Կարմրավորի և «մաստարայատիպ» եկեղեցիները: Կան նաև «ներգրծված խաչ» անվանումը կիրառողներ:

Սակայն այս բնորոշումն ավելի ճիշտ է «հռիփսիմետատիպ» կառույցների համար: Այնպես որ, զարգացած միջնադարի հայ ճարտարապետության ստեղծած, վանքերի մեծ մասում կիրառված ներքուստ խաչաձև, չորս անկյունում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն եկեղեցիները դեռևս չունեն հակիրճ և հորինվածքը հստակ բնութագրող, ստույգ անվանում:

Զարգացած միջնադարում հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը համեմատաբար «ժլատ» եղավ նոր հորինվածքների ստեղծման գործում և կերտեց կոթողային շենքի ընդամենը մեկ թարմ տեսակ՝ եզակի համաքրիստոնեական շինարարական արվեստում: Դա «գավիթն» է՝ հուշային, պաշտամունքային, աշխարհիկ գործառնությունները զուգակցող բացառիկ մի կառույց, որը հատուկ է միայն հայկական ճարտարապետությանը: Այս պատճառով էլ օտարալեզու գրականությունում այն չի թարգմանվում և գրվում է ուղղակի «գավիթ» (ինչպես և «խաչքարը»):

X-XIII դարերում՝ Հայաստանում վանական համալիրների, բառիս բուն իմաստով՝ զանգվածային կառուցման ընթացքում ձեվավորվեցին ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղղանկյուն, չորս անկյունում ավանդատներով, գմբեթավոր շինությունները: Արդեն XIII դ. վերջին տարիներին և XIV դ. առաջին տասնամյակներում հայկական ճարտարապետությունն ստեղծեց աննախադեպ հորինվածքով և գործառնությամբ պաշտա-

մունքային շենքի նոր՝ աշտարակաձև, կենտրոնագմբեթ, երկհարկանի եկեղեցու տիպը, որը կիրառվեց Ա Լոռի-Գուգարքում, Ա Այրարատում, Ա, ամենակատարյալ ձևով՝ Սյունիքում (Վայոց ձորում): Այն դարձավ հայկական միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության «կարապի երգը»:

XIV դարի կեսից մինչև XVII դ. առաջին քառորդը հայ ժողովրդի պատմության ամենածանր ժամանակահատվածներից էր: Երկիրը ենթարկվեց արևելքից ներխուժած քոչվոր հորդանների ասպատակություններին, ապա՝ վերածվեց Օսմանյան Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի միջև պատերազմական թատերաբեմի, ու շինարարությունը, հետևաբար և ճարտարապետության զարգացումը, ընդհատվեցին:

XIV դ. երկհարկ, գմբեթավոր եկեղեցիներ կառուցվեցին Ա բնակավայրերում (Եղվարդ, Փարպի), Ա վանքային համալիրներում (Գոշավանք, Նորավանք, Սբ. Հովհաննես Կարապետի վանք), այնպես էլ մեկուսի (Կապուտան):

XIV դ. հայկական երկհարկ եկեղեցիներին անդրադարձել են ճարտարապետության պատմության հայագգի և օտար գրեթե բոլոր մասնագետները: Համեմատաբար համառոտ ներկայացվել են դրանց ճարտարապետական հորինվածքը, հարդարանքը, թվագրումը: Գրեթե բոլոր հեղինակներն այդ հուշարձաններն անվանել են «եկեղեցի-դամբարան»՝ որպես անառարկելի փաստ համարելով այն, որ դրանց առաջին հարկը ծառայել է տապանատուն:

Զարգացած միջնադարում երկհարկ եկեղեցի-տապանատներ կառուցվել են գրեթե համայն քրիստոնյա աշխարհում (Անդրկովկասից մինչև Բալկաններ): Դրանք ատամ ձգված, բազիլիկատիպ շենքեր են, որոնց

առաջին, հիմնականում՝ կիսագետնափոր հարկն իսկապես տապանատուն է, իսկ վերևի, նույն չափերն ունեցող թաղածածկ, միանավ, առ խորանով հարկը՝ եկեղեցի: Հայաստանում դրա բնորոշ և լավագույն օրինակը Սյունիքում՝ Վահանավանքի եկեղեցի-դամբարանն է, որը 1086 թ. կառուցել է Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտ Բ-ն՝ իր քրոջ հետ: Երկհարկ եկեղեցի-տապանատներն իրենց հորինվածքով չէին կարող նախատիպ լինել XIV դ. աշտարակաձև, գմբեթավոր, երկհարկ եկեղեցիների համար, որոնց մի մասն ինչպես առաջին հարկի ճարտարապետությամբ (ավագ խորանով, ավանդատներով), այնպես էլ միջնադարյան գրավոր աղբյուրների վկայությամբ սովորական եկեղեցի են, այլ ոչ թե դամբարան:

Աշտարակաձև երկհարկ եկեղեցիներից վաղագույնը Նոր Գետիկ վանքի (Գոշավանք) գրատուն-եկեղեցի-զանգակատունն է, որը կառուցվել է աստիճանաբար. սկզբում առաջին հարկը՝ որպես գրատուն, ապա՝ մոտ կես դար անց, հավելվել է երկրորդը՝ որպես եկեղեցի, պսակված սյունազարդ գմբեթ-զանգաշտարակով:

Առաջին հարկը հիմնել է Նոր Գետիկի 1212-1252 թթ. վանահայր Մարտիրոսը՝ ճարտարապետ Մխիթար Հյուսնի նախագծով: Վերջինս, դեռևս Մխիթար Գոշի օրոք, կառուցել էր վանքի առաջին՝ փայտաշեն եկեղեցիները (այստեղից էլ առաջացել է նրա «Հյուսն» մականունը):

Շինությունը կառուցող վանահոր և ճարտարապետի անունները մեզ են հասել պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու շնորհիվ: Նա գրում է, որ վանահայր Մարտիրոսը «... **շինեաց և գրապուն մի գեղեցկաշեն յարկօք՝ արուեստատուր ունելով զհիսն Մխիթար**»¹:

Գրատան երկրորդ հարկը և զանգա-

կատան ռոտոնդան, ըստ շինարարական արձանագրության, կառուցվել են 1291 թ.: Վերջինը «... հեղաքրքիր ու արժեքավոր է ոչ միայն նրանով, որ ցույց են տրված հուշարձանի կառուցման ճիշտ ժամանակը, կառուցողներն ու շինարարությանն օժանդակող անձինք, այլև կարևոր է նրանով, որ այսօրեղ որոշակի կերպով ասվում է, որ հիմնադրվում է մի այլ շենքի վրա»²:

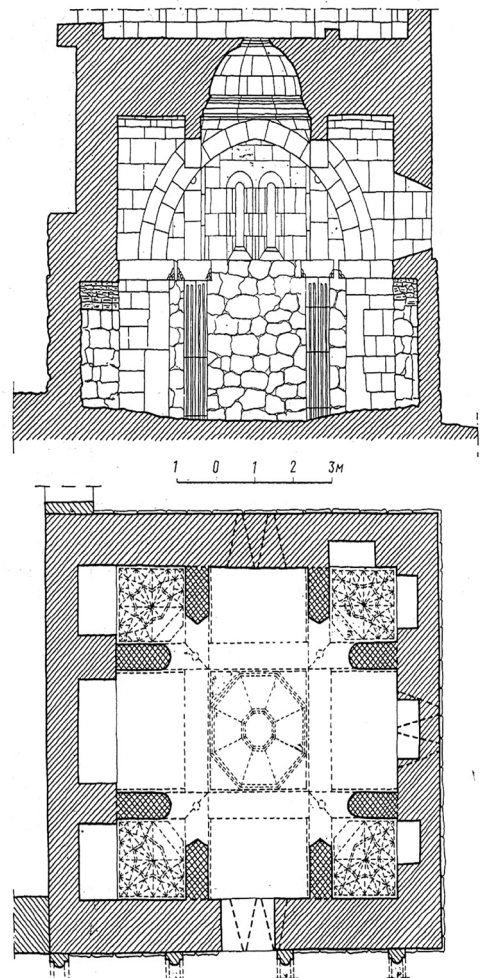
Երկրորդ հարկի առ ակտի խորշի արձանագրությունում ասվում է. «Կամաւ Ամենակալին ԱՅ, ի թվին Հայոց ՉԽ (1291)... մենք Բ եղբայրս՝ Դասապետ վարդապետ եւ Կա-

Գոշավանքի երկհարկ գրատուն-եկեղեցին

րապետ եղաք հիմն ի վերա եղեալ հիմանս եւ շինեցաք զանգակարուն եւ եկեղեցի, յանուն Սբ. Հրեշտակապետացն Գաբրիելի եւ Միքայելի... արդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յիշմանարժանի արնէք զամենայն աշխատեալսն ի սմա, առաւել Հաքիոսն եւ զԳրիգորն»³:

Նոր Գետիկի եկեղեցու գրատունն ուղղանկյուն կառույց է, մուտքը հվ՝ վանքի թաղակապ անցում-միջանցքից: Սկզբնապես ծածկը, հավանաբար, եղել է խաչվող թաղերով, որը, երկրորդ հարկը հավելելիս, փոխարինվել է երկու զույգ խաչվող կամարներով: Երկրորդ հարկը՝ եկեղեցին, խաչաձև է, որի ամ, հս և հվ թևերն ուղղանկյուն են, թաղածածկ, իսկ առ, միմյանց կողքի, երկու թաղածածկ խորանով շինությունները մատուռներ են՝ նվիրված, ըստ արձանագրության, Միքայել և Գաբրիել հրեշ-

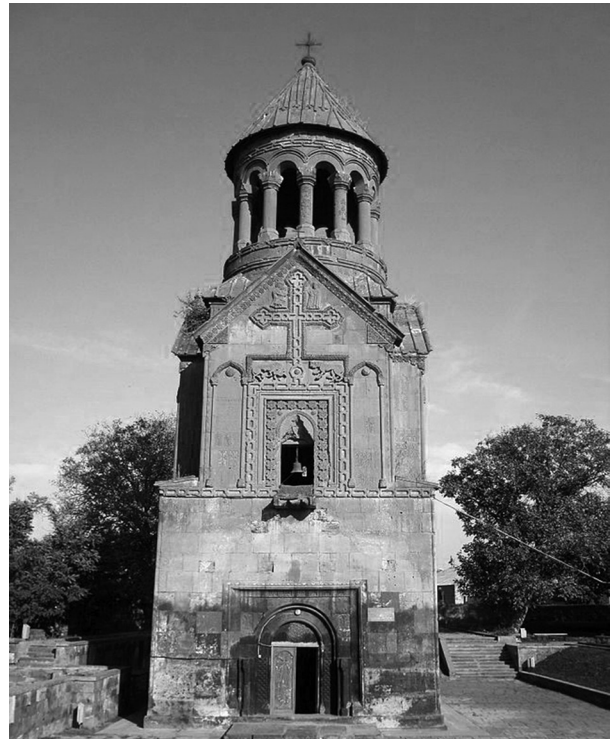
Գոշավանքի երկհարկ եկեղեցու առաջին հարկի հատակագիծը և կտրվածքը

տակապետերին: Գմբեթակիր քառակուսին ութանկյուն, խոշոր բացվածք ունի, որի վրա բարձրացել է զանգակատան ութասյուն ռոտոնդան (չի պահպանվել, սակայն տեղում են սյան խարխուլները): Երկրորդ հարկի դուռն ամ է, որի առջև, եկեղեցու պատին կից, երկու կողմից համաչափ, քարե բարձակային աստիճաններ են: Դրանք չեն հասնում մինչև ներքև՝ վանքի գավթի տանիքը (այսօր՝ քանդված): Անկասկած, դեպի երկրորդ հարկ բարձրացել են գավթի կտուրից, փայտե շարժական աստիճաններով:

Գեղեցիկ լուծում ունեն երկրորդ հարկի խաչաթևերի հս և հվ լուսամուտները՝ քանդակազարդ սյունով, որոնք կիսում են բացվածքը:

Նոր Գետիկի գրատուն-եկեղեցի-զանգակատունն իր ավարտուն հորինվածքով նմանվում է նույնպես Լոռի-Գուգարքում դրանից վաղ կառուցված մեկ այլ հուշարձանի՝ Հաղպատի վանքի՝ 1245 թ. կառուցված զանգակատանը: Այստեղ՝ երկրորդ հարկի զույգ մատուռի կենտրոնում՝ ութանիստ, խոշոր բացվածքի վրա, դրված է զանգակատան սյունազարդ ռոտոնդան: Անկասկած, Հաղպատի զանգակատունը նախատիպ է հանդիսացել Նոր Գետիկի կառույցի համար: Վերջինն էլ, ըստ Ն. Տոկարսկու, իր հերթին, օրինակ է ծառայել XIV դ. կառուցված մյուս երկհարկ եկեղեցիների համար⁴:

Ժամանակագրական առումով առաջին՝ երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցի-զանգակատունը Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին է՝ կառուցված 1301-1328 թթ.: Անպատի շինարարական արձանագրության՝ Հ. Շահխաթունյանի վերծանության համաձայն՝ եկեղեցին կառուցվել է 1321 թվակա-

Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին

նին⁵: Հետագայում Գ. Հովսեփյանը տարընթերցել է հիմնարկման ժամանակը. *«Շինարարական արձանագրության թվականը ճիշտ է «20» (1301), ոչ թե «2Հ» (1321)»*⁶:

Երևանի Մատենադարանում պահվող XIV դ. N 356 ձեռագրի (Ավետարան) հիշատակարանը, որը գրված է 1318 թ., հայտնում է Եղվարդի եկեղեցու շինարարությանը վերաբերող մանրամասներ. *«... Արդ գրեցաւ սայ ի թուաբերութեանս Հայկազեան տոմարիս եալթնհարիւր և վաթսուն և եալթն (1318)...*

*Քաղցրապետ և ողորմագութ պարոնէքս մեր Ազիզբէկն և Վախախն սկսան շինել վանս ի կորոյոյ զուխոյն սրբոյն Յակոբայ՝ յանուն սուրբ առաքելոյն... Եւ զներքո եկեղեցոյն զարդարեցին քանդակով, նաղաշութեամբ ձևացոյին զպարկեր Ամենափրկչին, և մաւրն իւրոյ Աստուածածնին, և զառաքելոց, և ըզմարգարէից»*⁷:

Պարզվում է, որ եկեղեցին պատկանել է Սբ. Հակոբ առաքյալին նվիրված մենաստանին: Զարդարված է եղել Քրիստոսի, Աստվածածնի, առաքյալների և մարգարեների պատկերներով (չեն պահպանվել):

XV դ. առաջին կեսի ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում նշվում է, որ այն գրվել է Եղվարդի Սբ. Հակոբ վանքում⁸:

XV դ. երկրորդ կեսին Եղվարդի եկեղեցին արդեն կոչվում է երկու անվամբ՝ Սբ. Աստվածածին և Սբ. Հակոբ. **«Գրեցաւ աս ի գաւառիս Արարադեա, ի գեղաքաղաքիս Եղիվարդ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստվածածնին և սուրբ Յակոբիս... ի թուականութեան մեր ԶԺԳ (1464)»**⁹: Հինգ տարի անց գրված հիշատակարանում ավելանում են Սուրբ Կուսանաց և Սուրբ Նշան անվանումները ևս, իսկ կառույցը կոչվում է «Սուրբ Զանգակատուն»։ **«... Արդ, գրեցաւ գիրքս... ի թուաբերութեանս հայկազյան տոմարի ԶԺԸ (1469) ... ի գաւառիս Արարադեան ի գեղաքաղաքիս Եղիվարդայ, որ կայ առ ոյս Արաոյ (լերինն), ընդ հովանեաւ սուրբ և գմբէթածն և խարսխայրակ և հաստակառույց վիմօք շինեալ սուրբ զանկագաթանս որ յանուն սուրբ Աստուածածնի է անուանեալ և սուրբ Յակոբիս, և սուրբ Կուսանաց, և Աստուածընկալ լուսափու սուրբ Նշանիս»**¹⁰:

XIX դ., երբ Եղվարդի այս վանքն արդեն դադարել է գոյություն ունենալ, երկհարկ կառույցը գործել է և անվանվել եկեղեցի: Հ. Շահխաթունյանը հստակ նշում է, որ ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հարկերը եկեղեցիներ են, իսկ երրորդը՝ զանգակատուն. **«Եկեղեցի Գեղջո (Եղվարդ) յանուն սուրբ Աստուածածնի որ է փոքր դրութեամբ ըստ փարածութեան, այլ եռահարկ կարի բարձր նման մեծի զանգակափանն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի համակ ի**

սրբափաշ կարմրերանգ քարանց. ներքնայարկ նրա ունի զմի սեղան տեղի պատարագելոյ հանդերձ բարձր բեմբիւ. միջնայարկ նրա եւս ունի սեղան սրբազան խորհրդոյն, իսկ եռայարկն է սիւնազարդ կաթողիկէ զանգակափանն: Ի թվ ԶՀ (1321) շինեցաւ եկեղեցիս, եւ ի վերնայարկի ի մեջ սիւնազարդ կաթողիկէին սպիտակ դեղով գրեալն այս ինչ. «Ի թվին ԶՀԷ (1328) շինեցաւ»¹¹:

Սբ. Աստվածածնի մի քանի արձանագրություն վկայում են, որ եկեղեցի-զանգակատան շինարարությունն սկսվել է 1301 թ. և ավարտվել 1328 թ.՝ զանգաշտարակի սյունազարդ ռոտոնդայի կառուցումով: Հվ ճակատի արձանագրությունից հայտնի է դառնում նաև ճարտարապետի անունը՝ **«Շահիկ վարդպետ»**:

Եկեղեցին նորոգվել է ուշ միջնադարում, ինչը վկայում է առաջին հարկի պատին պահպանված արձանագրությունը. **«Ես Սովսեսի որդի Գրիգորն ԹՎ ՌՃՀԴ (1745) վերստին նորոգեց»**: Ենթադրվում է, որ նորոգելիս զանգաշտարակի վեղարի տակ ագուցվել են բուսական, կենդանական և երկրաչափական զարդերով ճոխ հարդարված հախճաասալեր՝ պարսկերեն մակագրություններով (դրանք հատվածներ են Ֆիրդուսու «Շահնամեից»), որոնք XIII-XIV դդ. պարսկական դեկորատիվ արվեստի ստեղծագործություններ են¹²:

XX դարի սկզբում Սբ. Աստվածածնի ամ ճակատին կից կառուցվեց անարվեստ, փայտածածկ ժամատան շենք, որն աղճատում էր հուշարձանի գլխավոր ճակատի արտահայտիչ տեսքը (բարեբախտաբար, հետագայում վերացվեց):

Եկեղեցու՝ ամ ճակատի միակ մուտքով առաջին հարկում քառակուսի հատակագծով աղոթասրահն է՝ ծածկված խաչվող թաղերով: Ան կիսաշրջանաձև ավագ խորանից

դռներ են բացվում դեպի աջ և ձախ կողմերում տեղադրված թաղածածկ ավանդատները: Աղոթասրահը լուսավորվում է առաջին հարկի հս և հվ պատերում բացված պատուհաններից: Երկկող աստիճաններով դասն անհամաչափ մեծ է՝ գրավում է ավագ խորանից մինչև աղոթասրահի կենտրոնն ընկած տարածությունը:

Առաջին հարկը, այսպիսով, ներսում ունի եկեղեցուն միանգամայն բնորոշ ճարտարապետություն: Չկա թաղման որևէ հետք, և դա, ընդհանրապես, բացառվում էր, որովհետև V դ. մինչև այսօր հայ առաքելական եկեղեցու՝ խստորեն գործող կանոնով արգելվում է եկեղեցիներում թաղումներ կատարել:

Երկրորդ հարկն ունի խաչաձև հատակագիծ: Ներսում՝ աե կողմում, կա շաքարային գմբեթադղով խորշ: Ամ պատում բացվող մուտքի երկու կողմում, համաչափ, դեպի ցած իջնող քարե պահուսակային աստիճաններ են (քանդվել են XX դ. սկզբում՝ եկեղեցուն ժամատուն կցելու հետևանքով): Խաչաթևերի անկյունների կիսասյուների վրա հանգչող գլմբեթակիր կամարների վրա բարձրանում է զանգաշտարակի 12-սյունանի ռոտոնդան՝ ծածկված կոնաձև վեղարով:

Եկեղեցու ճակատները զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարերով, որոնք ամ վերածվում են երկրորդ հարկի դուռն ընդգրկող ուղղանկյուն շրջանակի: Եթե առաջին հարկն ունի պարզ հորինվածքով շքամուտք, ապա երկրորդի մուտքը բավական ճոխ է մշակված. ճակատաքարին շաքարային խորշ է՝ շրջապատված ութաթև աստղերով և շղթայաձև քանդակված գոտիով: Այս բոլորը ներառող շրջանակը վերևում դառնում է խոշոր, շքեղ ձևավորված մեծադիր խաչ,

որը գրավում է ամ պատի ճակտոնի ողջ մակերեսը:

Չարդաքանդակները զուգակցված են պատկերաքանդակներով: Ամ ճակատի խաչի թևերին Աստվածածինն է՝ Մանկան հետ, և Եսայի մարգարեն, երկրորդ հարկի մուտքի վերևում՝ առյուծ և ցուլ: Մյուս պատերին՝ ճակտոնների մակերեսներին պատկերված են ճանկերում հորթ բռնած արծիվ, քարայծ, եղնիկ որսած հովազ:

Ընդհանրապես, Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի-զանգակատունը զարդաքանդակների և պատկերաքանդակների առատությամբ (կարելի է ասել՝ նույնիսկ ծանրաբեռնվածությամբ) առանձնանում է այդ ժամանակաշրջանի հայկական շինարարական արվեստում:

Կոտայքի մարզի Կապուտան գյուղի մերձակայքում, դեպի հս, մեկուսի, ոչ մեծ բլրի գագաթին կանգուն է Սբ. Մինաս երկհարկ եկեղեցի-զանգակատունը (1349 թ.), որը, կապտավուն սրբատաշ բազալտից կառուցված լինելու պատճառով, անվանվում է նաև «Կապտավանք»: Եկեղեցին ավերվել է 1920-ական թվականներին (ըստ Կապուտանի բնակիչների՝ թնդանոթի արկի հարվածից)¹³: Ամբողջովին քանդվել է սյու-նազարդ զանգաշտարակը, զգալի վնասվել են եկեղեցու երկրորդ հարկի վերին մասերը: XIX դ. վերջում եկեղեցու՝ դեռևս լրիվ կանգուն լինելու փաստը վկայում է Մ. Սմբատյանցը. **«Վանքը բոլորովին ամբողջ էր, բայց արձանագրություն չուներ, միայն արևմտեան որման բարձրութեան վերայ, գեղեցիկ ծաղկենկարաց մեջ փորագրած էր թուականս մեծադիր գրչութեամբ «ՉՂԸ»**¹⁴:

Սբ. Մինասը լրիվ վերականգնվել է 1981-1982 թթ.՝ Գ. Ղաֆադարյանի և Ս. Մարտիրոսյանի նախագծով:

Կապտավանքը, ի տարբերություն Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու, որի հատակագիծը մոտ է քառակուսուն, ձգված է աե-ամ ուղղությամբ և չափերով զգալի փոքր է: Ուղղանկյուն՝ առաջին հարկն ունի կիսաշրջանաձև ավազ խորան՝ ծածկված խաչվող թաղերով, հս-հվ ձգվող ոչ մեծ աղոթարահ: Լուսամուտները հս և հվ պատերում են: Ներսի տարածությունը լր-րացվել է աղոթարահից որմնամույթերով բաժանվող, մուտքի առջևի նեղ, թաղածածկ մասով: Դա իրականացվել է հատուկ նպատակով՝ **«... առաջին հարկի արևմտյան պարի և որմնամույթերի միջև, աջ և ձախ կողմերում կան կնքելու համար նախատեսված քարե ավազաններ, որոնք ժամանակակից են եկեղեցուն»¹⁵:**

Երկրորդ հարկը խաչաձև է՝ ճակտոններով ավարտվող խաչաթևերով, կիսաշրջանաձև ավազ խորանով: Գմբեթատակ քառակուսու մեջ ներգծված շրջանաձև բացվածքի վրա կանգուն է ծ-սյունանի, կոնաձև վեղարով զանգաշտարակը: Աղոթարահը լուսավորվում է հս և հվ խաչաթևերում բացված պատուհաններից: Ամ խաչաթևում մուտքն է, որի առջև, եկեղեցու ամ ճակատին կից, երկու կողմից համաչափ, քարե բարձակային վեցական աստիճաններն են: Դրանք ընդհատվում են, և երկրորդ հարկ բարձրանալու համար դրվել են փայտե լրացուցիչ ելարաններ:

Առաջին և երկրորդ հարկերի շքամուտքերն ունեն XIII դ. հայկական վանքային համալիրների կոթողային շենքերին (պաշտամունքային և աշխարհիկ) բնորոշ հատակագիծ՝ դռան բացվածքը ներառված է ցուկաձև կամարով ավարտվող խորշի մեջ, որն էլ, իր հերթին, ներգծված է ուղղանկյուն շրջանակում: Միայն Կապտավան-

քի շքամուտքերն են, որ զուրկ են զարդաքանդակներից:

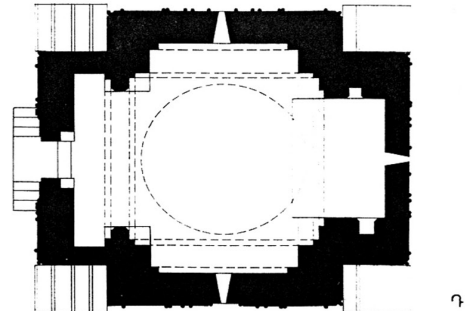
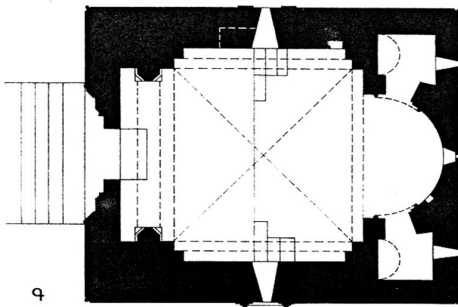
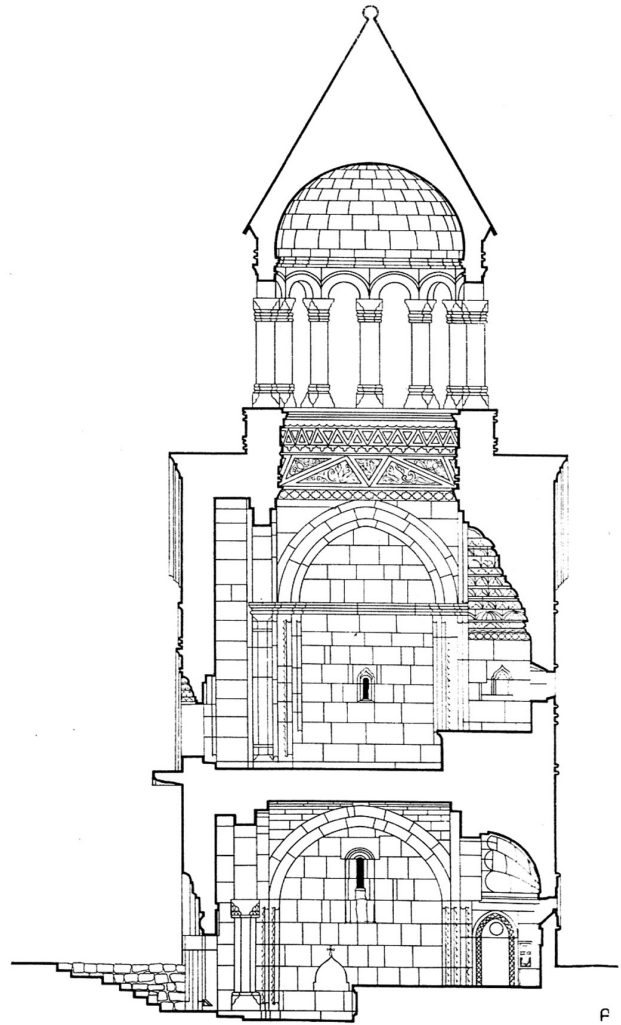
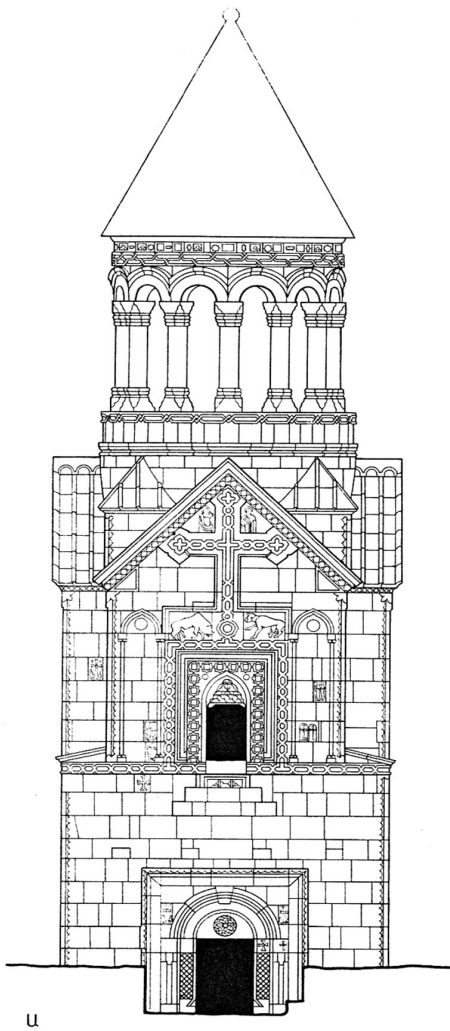
Չնայած ոչ մեծ չափերին և հարդարանքի բացակայությանը, իր շահեկան տեղադրության և ծավալատարածական հորինվածքի նրբաճաշակ համաչափությունների շնորհիվ Կապուտանի Սբ. Մինաս եկեղեցին դասվում է Հայաստանի՝ XIV դ. լավագույն ստեղծագործությունների շարքում:

Եղվարդի և Կապուտանի երկհարկ, եռաստիճան հուշարձանների ուսումնասիրությունն անվիճելիորեն հիմնավորում է դրանց առաջին հարկերի զուտ եկեղեցի լինելը և բացառում է դրանք՝ որպես դամբարան ծառայելը: Եվ այս կապակցությամբ տարօրինակ է ճարտարապետության հայ ու օտարազգի գրեթե բոլոր մասնագետների՝ Եղվարդի Սբ. Աստվածածին և Կապուտանի Սբ. Մինաս երկհարկ եկեղեցի-զանգակատըները «եկեղեցի-դամբարան» բնորոշելը:

Այսպես, օրինակ, Ն. Տոկարսկին գրում է. **«XIII դ. կառուցված, հափաղագծային լուծումով և արտաքին կերպարով միանման եկեղեցական շենքերի շարքում հորինվածքային նորությամբ առանձնանում է երկհարկ եկեղեցի-պապանարների ոչ մեծ խումբը, կառուցված XIV դ. առաջին կեսում (Եղվարդ-1321, Նորավանք և Կապուտան)»¹⁶:**

Ավելի վաղ Ա. Յակոբսոնը Եղվարդի և Նորավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցիներն արդեն անվանել էր «տաճար-դամբարան», այդ երկուսին, իր խոսքերով՝ «ելնելով անալոգիայից», ավելացրել էր նաև Նոր Գետիկի գրատուն-եկեղեցի-զանգակատունը¹⁷:

Հ. Խալիփախյանը գրում է. **«... բարդ հորինվածք ունեն երկհարկանի եկեղեցի դամբարանները՝ Եղվարդի Աստվածածին (1321-1328 թթ.) և Նորավանքի Աստվածածին**

Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ճակատը, կտրվածքը, հատակագծերը
Հեղ.՝ Հ. Գասպարյան

(1339 թ.) փիպի, որոնք ավելի զարգացած ձևով վերստեղծում են Անիի արվարձանի այսպես կոչված «Հովվի եկեղեցին», որն իր կերպարով կապված է Հայաստանում քրիստոնեության առաջին դարերի աշտարակաձև դամբարանային կառույցների հետ: Եղվարդի և Նորավանքի եկեղեցիների ուղանկյուն հատակագծով առաջին հարկերը ծառայել են որպես ֆեոդալի փոհմական տապանատուն, իսկ խաչաձև հատակագծով երկրորդ հարկը՝ հիշատակման փառար, որը գմբեթի փոխարեն պսակված է բազմասյուն ռոտոնդայով, խորակերպի եկեղեցու նման»¹⁸:

«Հովվի եկեղեցում» թաղում չկա և դրա առաջին հարկը տապանատուն համարելը

Կապուտանի Սբ. Մինաս եկեղեցին

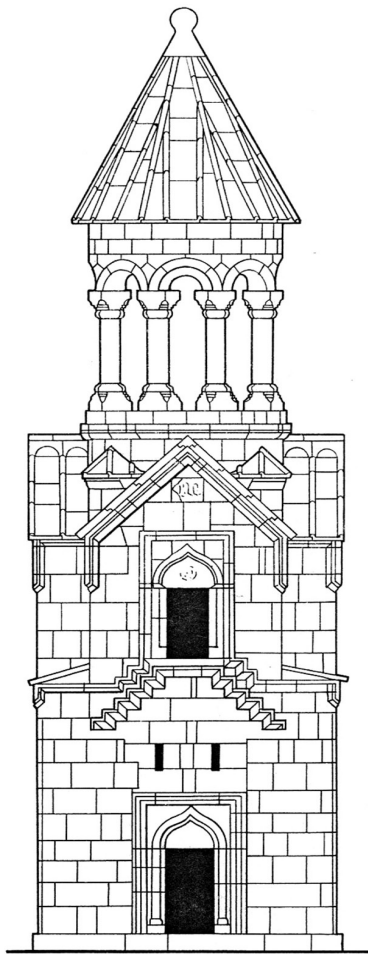
մասնագիտական գրականությունում արմատացած սխալ է:

Եղվարդի և Կապուտանի հուշարձանների գործառնական նշանակության նրման սխալ բնորոշումն առկա է նաև ամ մասնագետների մոտ: Ժ. Մ. Թիերին, խոսելով XII-XIII դդ. հայկական միանավ եկեղեցի-դամբարանների մասին (Մակարավանք, Անի, Հոռոմոս), անցնում է XIV դ. երկհարկ հուշարձաններին, նշելով, որ դրանք հատակագծում քառակուսի են, առաջին հարկում թաղման դահլիճն է, վերևում՝ նույն չափերով աղոթասրահը, ավելի վերև՝ զանգաշտարակը. «այդպիսին են Եղվարդը (1321), Նորավանքը (1339), Կապուտանը (1349)»¹⁹:

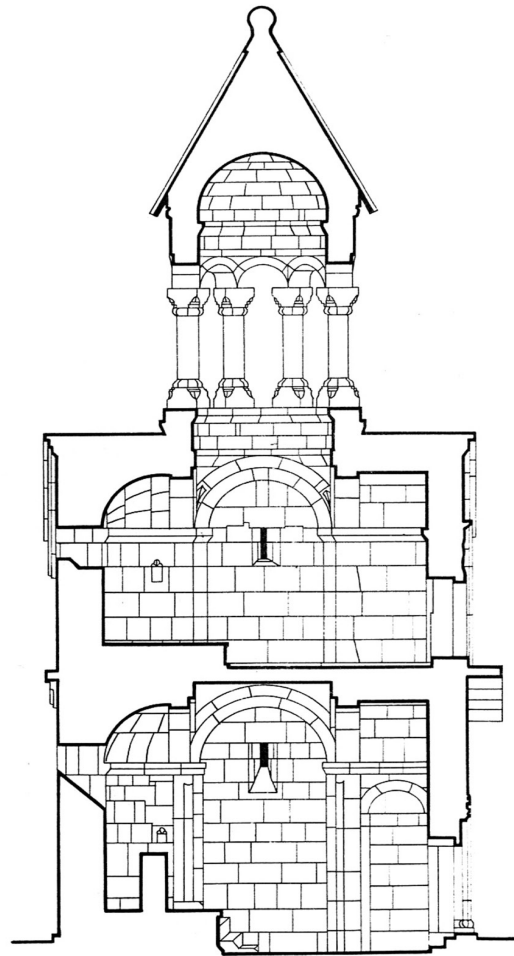
Հայաստանի XIV դ. ճարտարապետությանը նվիրված իր ուսումնասիրությունում միայն փարիզաբնակ Ժ. Սիսլյանն է, որ տպագրել է այդ տիպի հուշարձանների հատակագծերը և շեշտել, որ Եղվարդի Սբ. Աստվածածնի ու Կապուտանի Սբ. Մինասի առաջին հարկերն անվիճելիորեն եկեղեցի են, այլ ոչ թե դամբարան²⁰:

Ի դեպ, ճիշտ չէ Քոբայրի վանքի եկեղեցի-զանգակատունը (XIII դ.) մասնագիտական գրականությունում «տապանատուն-զանգակատուն» անվանելը, որովհետև եկեղեցին հունադավան (քաղկեդոնական) է, որի հետևանքով թույլատրվել է դրա աղոթասրահում թաղումներ կատարել:

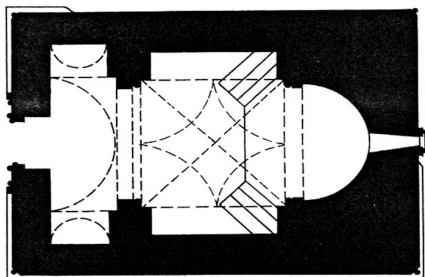
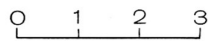
Նորավանքի համալիրի առկողմում առանձին կանգնած է Սբ. Աստվածածին՝ երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցին: Առաջին հարկի մուտքի շրջանակի վերևում, կամարի վրա, ուռուցիկ և ծաղկափայտ տառերով գրված է. «ԹՎ ՉՁԸ (1339)», իսկ երկրորդ հարկի մուտքի շրջանակի վերևում, ուռուցիկ տառերով նշված է. «Կամաւ ԱՅ ես պարոն

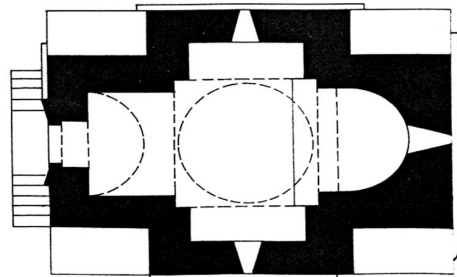
ա

բ

գ

դ

Կապուտանի Սբ. Մինաս եկեղեցու ձևկատը, կտրվածքը, հատակագծերը
Հեղ.՝ Գ. Ղաֆադարյան

Բիւրթել իշխանաց իշխան եւ ամուսին իմ Վախախ եւ որդիք իմ Բեշքեն եւ Ինանիկ շինեցաք զեկեղեցին մեր հալալ արդեանց»²¹: Սրա ուղղանկյուն ծավալի (8,4x12,27 մ արտաքին չափերով) երկայնական առանցքը մոտ 20⁰ շեղված է եկեղեցիների համար կանոնիկ աեամ առանցքից, որի պատճառով վանքի մյուս շինությունների նկատմամբ այն թեքդիր է: Եկեղեցու առաջին հարկը կիսագետնափոր է՝ միակ, ամ դռնից դեպի վեր տանող յոթ աստիճանով: Ենթադրվում է, որ շենքի առաջին հարկը տապանատուն է եղել և այդտեղ թաղվել է կառուցողը՝ Բուրթել իշխանը (այժմ՝ ներսում տապանաքար չկա): Շենքի երկրորդ հարկը դրսից և ներսից խաչաձև է՝ աե կիսաշրջանաձև խորանով, որի երկու կողմում թաղածածկ մատուռ-ավանդատներ են: Դրանց խորանները եռանիստ են, շթաքարային գմբեթադներով. հվ ծածկըված է խաչվող թաղերով, կենտրոնում քանդակված է աշյուծի գլուխ: Երրորդ հարկաշարքը 12-սյունանի զանգաշտարակ է:

Բուրթելաշենի հորինվածքը բնորոշվում է առանձին հարկաշարքերի ծավալների տարբեր լուծումներով՝ զանգվածեղ, գետնահար առաջին, համեմատաբար բարձր՝ ուղղաձիգ ջլատումներով երկրորդ հարկի և թեթև, սլացիկ, սյունազարդ գմբեթի զուգակցումով: Շենքի հարդարանքի գեղարվեստական արտահայտչականությունը գլխավորապես պայմանավորված է ամ ճակատով, որն աչքի է ընկնում ձևավորման արտակարգ ինքնատիպությամբ: Գետնից մինչև երկրորդ հարկի մուտքը տանող պահուսակային աստիճանները տաղանդավոր ճարտարապետը դարձրել է Բուրթելաշենի ձևավորման հիմնական միջոցներից մեկը. դրանք եռանկյունի շրջանակ են կազմում շքամուտքերի շուրջը՝ յուր-

օրինակ ուժգնություն հաղորդելով շենքի սլացիկությանը: Շքամուտքերի շրջանակների մակերեսը ծածկված է հյուսածո զարդաքանդակներով: Առաջին հարկի մուտքի ճակատակալ՝ կիսաշրջանաձև քարի բարձրաքանդակում պատկերված են գահավորակի վրա նստած Աստվածածինը՝ գոգին՝ մանուկ Հիսուսը, և երկու կողմում կանգնած Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետերը: Վերին հարկի մուտքի ճակատակալ քարին քանդակված են Քրիստոսը (մինչև գոտկատեղը)՝ երկու կողքին՝ Պետրոս և Պողոս առաքյալները՝ ողջ հասակով: Յուրօրինակ հորինվածքով կոտորակաե բարձրաքանդակ կա նաև Բուրթելաշենի գմբեթում, որի ամ սյուներից մեկի վրա քանդակված է գորգածածկ բազմոցին նստած Մարիամ Աստվածածինը՝ ձախ ձեռքով մանուկ Հիսուսին գրկած: Դրա կողքի սյան վրա պատկերված է եկեղեցու կառուցողը՝ Բուրթել իշխանը, որը ձեռքում բռնել է շենքի մանրակերտը: Կոտորակաե հորինվածքից համեմատաբար լավ է պահպանվել իշխանի՝ հավանաբար Բուրթելի ավագ որդի Բեշքենի քանդակը, որը ներկայացված է ողջ հասակով կանգնած՝ շրջված դեպի աջ: Նորավանքի քանդակախումբը (կենտրոնում՝ Աստվածածինը, երկու կողմում՝ կառուցող իշխանները) եզակի է գմբեթի՝ ռոտոնդայի սյուների վրա կերտված լինելով: Հայկական ճարտարապետության մեջ նման բնույթի քանդակներն ավանդաբար տեղադրված են լինում շենքի ճակատներին կամ գմբեթների թմբուկների նիստերի վրա: Եկեղեցու գմբեթը վերականգնվել է 1990 թ.՝ ճարտարապետ Հ. Գասպարյանի նախագծով:

Բուրթելաշենի աե ճակատին պահպանվել է Օրբելյան իշխանական տան՝

ճանկերում եղնիկ բռնած արծվի բարձրաքանդակը, որն Օրբելյաններից մեզ հասած զինանշանի առաջին օրինակն է: Հետաքրքրական է, որ ընդհանուր նկարվածքը նմանվում է Պոռշյանների հայտնի տոհմանշանին (պահպանվել է Գեղարդում, Թանադեվանքում, Գոմուրում): Երկու իշխանության համար էլ որպես օրինակ ծառայել է Սյունյաց թագավորությունում կիրառվող նմանակը (օրինակ, Ցաղացքարի 1041 թ. արծվաքանդակը): Սա պայմանավորվել է իրենց իշխանությունը որպես Սյունյաց թագավորության ժառանգորդը համարելու Պոռշյանների և Օրբելյանների ձգտումով: Այդ զինանշաններում արծիվը պատկերված է դիմացից՝ թևերը կիսաբաց, ճանկերում՝ ոճավորված եղնիկ: Սակայն քանդակների կատարման ձևերն զգալի տարբեր են: Նորավանքում արծիվը պատկերված է ավելի իրապաշտական, մանրամասն. մշակված են թևերի, կրծքի և ոտքերի փետուրները, համակենտրոն օղակներով ընդգծված աչքերն ունեն բավական խիստ և ազդու արտահայտություն: Այստեղ քանդակն ավելի ցցուն է՝ համարյա միշտ ստվերում մնացող ճակատին տեղադրված լինելու պատճառով:

Կարևոր է Բուրթելաշենի ճարտարապետի անձի ճշգրտման խնդիրը: Սկզբնապես կասկած չէր հարուցում այն տեսակետը, որ եկեղեցու ճարտարապետը Մոմիկն է: Դրա օգտին էին խոսում ոչ միայն շենքի ճարտարապետության և քանդակների առանձնահատկությունները, այլ նաև ընդունված այն վկայությունը, որ Մոմիկը մահացել է 1339 թ., այսինքն՝ եկեղեցու շինարարության ավարտի տարում: Սակայն Նորավանքում պահպանված Մոմիկի մահարձան-խաչքարի արձանագրության նորովի ընթերցմամբ՝ ՉՁԸ (1339)-ի փոխարեն ՉՁԲ (1333), գիտա-

կան շրջանառության մեջ դրվեց ճարտարապետի մահվան 1333 թվականը²²: Դրանից հետո կամ ժխտվեց Մոմիկի՝ Բուրթելաշենի հեղինակ լինելը, կամ համարվեց, որ նա միայն նոր էր սկսել եկեղեցու կառուցումը: Այդուհանդերձ կան մի շարք կողմնակի տվյալներ, որոնք Բուրթելաշենի ճարտարապետական-գեղարվեստական վերլուծությամբ փաստում են, որ եկեղեցին Մոմիկ վարդապետի ստեղծագործությունն է:

Մոմիկի հուշարձանի արձանագրության մեր քննումը ի հայտ բերեց, որ մահվան թվականի միավորի (թե՛ «Ը» և թե՛ «Բ» լինելու դեպքում) հորիզոնական ստեղծ չի պահպանվել, իսկ այն փոսիկը, որն ընդունվում է որպես «Բ»-ի հորիզոնական ստեղծ ծայրի լայնացում, հավանական է, որ քարի մակերեսի վնասվածք է, որովհետև խաչքարը խիստ հողմահարված է և վրան նման անհարթություններ շատ կան: Հետևաբար, թեպետ համեմատաբար ավելի ընդունելի է «ՉՁԲ» ընթերցումը, սակայն չի բացառվում դրա «ՉՁԸ» (1339) տարընթերցումը: Ուշագրավ է, որ հայտնի է այս թվականի նաև մեկ այլ վերծանություն՝ «ՉՁԹ» (1340)²³:

Մոմիկն իր գրչագրած ձեռագրերից մեկի (ԱՄՆ-ում պահվող) հիշատակարանում նշում է, որ 1331 թ. «... **հրամանաւ եւ արդեամբք մեծ պարոնին Բիւրթէլին յայսմ ամի զարդարեաց զաւերարանս ոսկով եւ արծաթով ի մայրաքաղաքիս Յեղեգիս՝ ի Նորավանս զոր իւրով ի նոր շինեալ եկեղեցի կապարեաց՝ յանուն սրբուհոյ Ածածնին եւ սրբոյն Նիկողայոսի եւ Քրիստոսի սրբոյ**»²⁴: Հետևաբար Բուրթելը Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրել է դեռևս 1331 թ., որով, ինչպես նշում է Մոմիկը, ամբողջացրել է Նորավանքի համալիրը:

Սբ. Նիկողայոս և Սբ. Քրիստափոր, ըստ երևույթին, կոչվել են եկեղեցու երկրորդ հարկի խորանին կից մատուռները: Ճիշտ է, հիշատակարանում Մոմիկը չի նշում իր մասնակցությունը եկեղեցու կառուցմանը, սակայն դա չի բացառում նրա՝ Բուրթելաշենի հեղինակումը, քանզի միջնադարում հայ ճարտարապետները, քանդակագործները, մանրանկարիչները մեծամասամբ չէին ստորագրում իրենց ստեղծագործությունները՝ դա համարելով մեծամրտություն, որը մեղքի էր հավասար: Ամեն

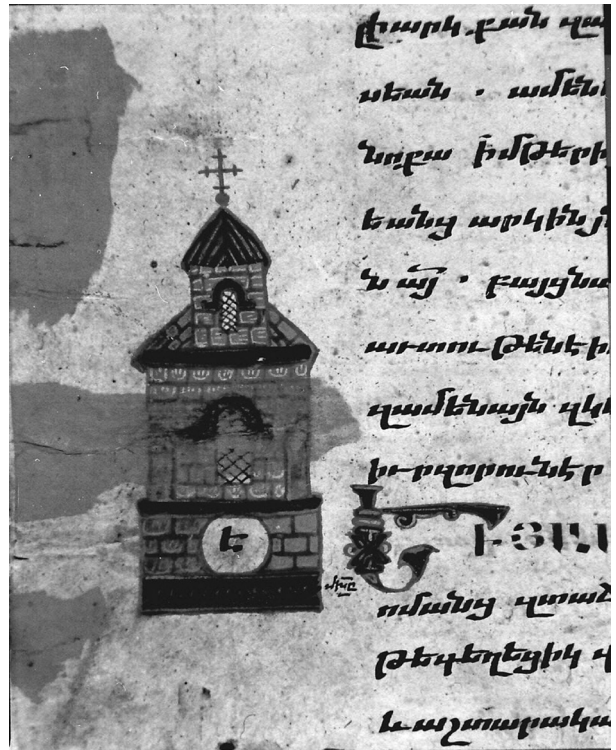
նադարանում պահվող և Մոմիկի գրչին պատկանող 1292 թ. Ավետարանի լուսանցքազարդերից մեկում պատկերված է եռաստիճան մի եկեղեցի՝ շատ նման Բուրթելաշենին²⁵: Գրչանկարում եկեղեցու առաջին հարկը նույնպես գետնահար համաչափություններ ունի, իսկ երկրորդը՝ խաչաձև է (ինչպես՝ Բուրթելաշենում) և ողջ ծավալը պսակվում է թմբուկով ու սրածայր վեղար ունեցող գմբեթով: Բուրթելաշենի ու եռաստիճան այս եկեղեցու նմանությունը

Նորավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին

դեպքում, կարևորն այն է, որ, ըստ հիշատակարանի, Նորավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրվել է 1331 թ.՝ Մոմիկի կենդանության օրոք, և ավարտվել, ըստ արձանագրության, 1339 թ.:

Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատեն-

Երկհարկ, գմբեթավոր եկեղեցու պատկեր

պատահական չէ: Նշանակում է՝ դեռևս XIII դ. վերջին Մոմիկն արդեն մտահղացրել էր նման հորինվածք, որն իրականացրել է միայն չորս տասնամյակ անց:

Պատահական չէ նաև միջնադարյան մի ավանդությունը՝ Սյունյաց իշխանի պատ-

վերով Նորավանքում եկեղեցի կառուցելու և, չավարտված, դրա վրայից Մոմիկի վայր ընկնելու ու զոհվելու մասին²⁶: Ճիշտ է, ավանդություններն իրական փաստեր չեն, սակայն դրանք, որպես կանոն, միշտ ունենում են պատմական հիմք:

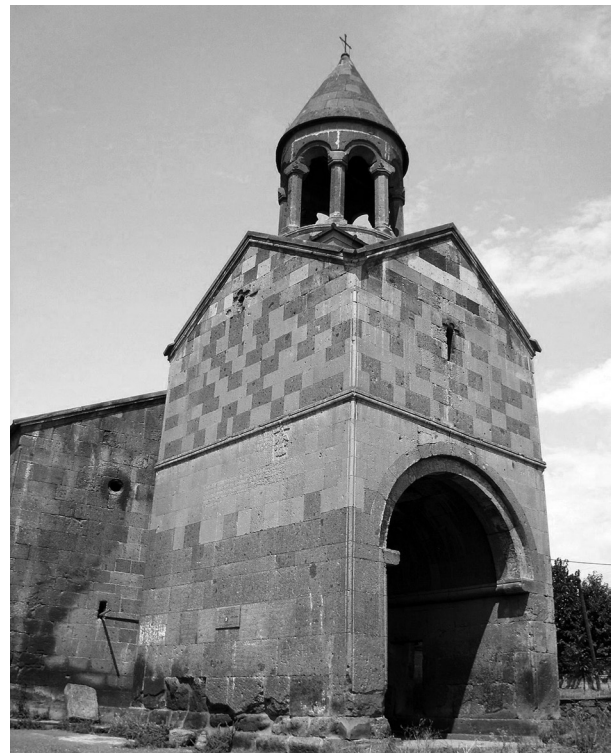
Բուրթելաշենի, ինչպես նաև Նորավանքի գավթի բարձրաքանդակների՝ Մոմիկի ստեղծագործությունները լինելը որոշ հետազոտողներ հերքում են՝ դրանց և Արենիի հարթաքանդակի միջև առկա կատարման տեխնիկայի ու ոճական տարբերությունների պատճառով: Սակայն Մոմիկի վավերական գործերը տեխնիկական մշակման ու ոճական առումով բավական տարբեր են միմյանցից: Եթե Արենիի հարթ, գծային բնույթի ցածրաքանդակը հարազատ է Մոմիկի մանրանկարներին, ապա նրա խաչքարային քանդակները որոշակիորեն առնչվում են գավթի ու Բուրթելաշենի բարձրաքանդակներին:

Բուրթելաշենի կառուցումով Նորավանքի համալիրն ստացավ արտահայտիչ ու ինքնատիպ ուրվագիծ: Այն վանքերում, որտեղ եռահարկ եկեղեցիները շինվել են հիմնական հուշարձանախմբին կից (Գոշավանք, Սբ. Հովհաննես Կարապետ), դրանք իրենց բարձր ծավալներով նվազեցրել են գլխավոր եկեղեցիների՝ վանքում գերիշխող նշանակությունը, որը, իր հերթին, խախտում է համալիրի ընդհանուր կերպարի միասնությունը և ներդաշնակությունը: Ահա այս թերությունը բացակայում է Նորավանքում, ուր Բուրթելաշենը, կանգնած լինելով հիմնական հուշարձանախմբից առանձին, ստեղծում է համալիրի նոր կերպար՝ երկու հավասարազոր, ուղղաձիգ շեշտերով միանգամայն հավասարակշռված տարածական հորինվածքով:

Սա նորույթ էր միջնադարյան Հայաստանի անսամբլային ճարտարապետության մեջ:

Հայ ճարտարապետության պատմությանը վերաբերող աշխատություններում հեղինակների մեծ մասը, անդրադառնալով XIV դ. եռաստիճան եկեղեցիներին, հիշատակում են միայն Եղվարդի, Նորավանքի, Կապուտանի հուշարձանները, հազվադեպ՝ նաև XIII դ. վերջում եռաստիճան հորինվածք ստացած Նոր Գետիկի գրադարան-եկեղեցին: Սակայն նույն՝ XIV դ. կառուցվել են ևս երկու նմանօրինակ հուշարձան, ընդ որում՝ ինքնատիպ առանձնահատկություններով:

Արագածոտնի մարզի Կարբի գյուղի կենտրոնում կանգուն է 1691 թ. կառուցված Սբ. Աստվածածին եռանավ բազիլիկ եկեղեցու առեկտրված գտնվող սրբատաշ տուֆից շինված աշտարակաձև, եռաստիճան եկեղեցի-զանգակատունը, որը, ըստ հվ

Կարբիի Սբ. Աստվածածին եկեղեցի-դարպասը

պատի ճակտոնի տակի շինարարական արձանագրության, կառուցվել է «ՀՁԷ» (1338) թվականին:

Այս հուշարձանի մասին առաջինը նշել է Հ. Շահխաթունյանցը. **«Բաժան յեկեղեցոյն (Կարբիի Սբ. Աստվածածին) յարևելից նորա գոյ կրկնայարկ քառակուսի շինուած ի խարտեալ քարանց, ներքնայարկն նորա քառակուսի կամարայարկ, իսկ վերնայարկն սինազարդ զանգակարուն»**²⁷:

Կարբիի եռաստիճան կառույցի առանձնահատկությունն այն է, որ առաջին հարկն ատամ ձգվող թաղաձածկ անցում-սրահ է, որի վրա, նույն չափերով (հատակագծում 5,5x6,5 մ) կառուցված է երկրորդ հարկը՝ եկեղեցին: Այն՝ կիսաշրջանաձև ավագ խորանով, գրեթե կենտրոնակազմ հորինվածք ունի, հս և հվ պատերում՝ լուսամուտներ և ատ՝ մուտք: Եկեղեցու չորս կամարի վրա բարձրանում է ութասյուն, կոնաձև վեղարով զանգաշտարակը: Արտաքին պատերում երկու հարկն անջատվում է տրամատավորված գոտիով: Հարդարանքի պարզունակ տարրերն են լուսամուտների հոնքաձև և կամարակապ շրջանակները՝ մուտքի ուղղանկյուն բացվածքի շուրջը:

XIV դ. Կարբիի այս եկեղեցին, հավանաբար, հանդիսացել է վանական համալիրի շինություններից մեկը: Դա են վկայում առաջին հարկի հս պատի շարունակությունը դեպի ամ (պահպանվել է փոքրիկ մասը) և նույն պատի կենտրոնում, դեպի թաղաձածկ անցում-սրահը բացվող մուտքի առկայությունը:

Վերդարպասյա եկեղեցիները քրիստոնյա աշխարհում, հատկապես հունադավան վանքերում, հաճախ են հանդիպում: Սակայն դրանցում եկեղեցին և դարպասն օրգանական ամբողջություն չեն կազմում,

ինչպես Կարբիում: Հայաստանի միջնադարյան վանքային համալիրներում նույնպես եղել են վերդարպասյա եկեղեցիներ ու մատուռներ: Կանգուն է միայն Տաթևի վանքի նմանատիպ Սբ. Աստվածածին կենտրոնագմբեթ, գողտրիկ եկեղեցին (XI դ.), որը դրված է վանքի թաղակապ դարպասի և դրան կից, նույնպես թաղաձածկ, միանավ մատուռի ընդհանուր հարթ տանիքի վրա: Այստեղ, սակայն, ստորին այս կառույցն ուղղակի պատվանդան է՝ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու համար, որը կանգնած է ընդարձակ տանիքի կենտրոնում:

Կարբիի Սբ. Աստվածածինն իր ծավալատարածական հորինվածքով շինության միանգամայն ինքնուրույն տիպ է՝ օրգանապես զուգակցված են սրահը, եկեղեցին և զանգաշտարակը: Հուշարձանը նորոգվել է 1982-1984 թթ. (ճարտարապետ Մ. Դանիելյանի նախագծով), որի ժամանակ վերականգնվել են չորս պատի ճակտոնները, ամրացվել է զանգաշտարակը²⁸:

Առաջին հարկում թաղաձածկ անցումով աշտարակաձև, երկհարկ պաշտամունքային այս կառույցի հորինվածքը հայկական ճարտարապետության ազդեցությամբ կիրառվել է նաև Հայաստանից դուրս: Հայ ճարտարապետները, գործակցելով Փոքր Ասիայում, կառուցել են սելջուկյան բազմաթիվ մզկիթներ, մեդրեսեններ, աշխարհիկ շենքեր: Հայ ճարտարապետի «ծեռագիրն» ակնհայտ է ինքնատիպ մի կառույցում ևս՝ Կոնիայի մոտ գտնվող «Սուլթան-Խան» կոչվող քարավանատան համալիրի կենտրոնում, սրբատաշ քարից կառուցված մզկիթում (XIII-XIV դդ.): Սա ոչ մեծ (արտաքին չափերն են՝ 8x8 մ), աշտարակաձև, երկհարկ կառույց է, որի առաջին հարկը չորս որմնամույթի վրա հենվող, չորս լայն

կամարներով անցում-սրահ է: Դրա վրա կանգնեցված երկրորդ հարկը՝ բուն մզկիթն ունի շթաքարերով մշակված, սլաքած, կամարակիր դուռ: Բնականաբար, այն զանգաշտարակ չունի: Ինչպես և Եղվարդի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում, դռնից աջ և ձախ, դեպի ներքև քարե բարձակային աստիճաններ են (դրանք ևս մինչև գետին չեն հասնում): Շենքի այս ճակատը (որը գլխավորն է՝ քարավանատան մուտքի ուղիղ դիմաց գտնվելով) զարդարված է ութաթև աստղերի քանդակներով՝ հայկական շատ գավիթների շքամուտքերի ձևավորման մեջ լայնորեն կիրառվող զարդատարրով:

Ա. Յակոբսոնն այս հուշարձանին նվիրված իր ուսումնասիրությունն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «... **շենքի ձևերը կրկին անգամ ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հեղինակություն էր վայելում հայկական ճարտարապետությունը XIII-XIV դդ. սելջուկյան միջավայրում**»²⁹:

Երկհարկ եկեղեցու ինքնատիպ օրինակ է ՀՀ Արարատի մարզի, պատմական Վեդի գավառի, Ուրծի լեռների լանջին կառուցված Սբ. Հովհաննես Կարապետ վանքային համալիրը: Պահպանված շինարարական արձանագրության համաձայն՝ վանքը հիմնադրել են Օրբելյան իշխանները՝ որպես տոհմական գերեզմանատեղի, և 1301 թ. Բուտ ճարտարապետի նախագծով շինել Սբ. Աստվածածին եկեղեցին³⁰: Մասնագիտական գրականության մեջ գրեթե անհայտ այս համալիրն արժեքավոր է XIV դ. հայկական ճարտարապետության ու քանդակագործության համատեքստում:

Զույգ որմնամույթով, գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Սպիտակավորի Սբ. Աստվածածնի միակ՝ ամ մուտքի ճակատակալ քարին «Նստած Հոդիգիտրիայի»

Սբ. Հովհաննես Կարապետի վանքը

բարձրարվեստ պատկերաքանդակն է, որի հեղինակի անունը նշված է արձանագրությունում՝ «Սարգիս վարդապետ»³¹: Դրանից վեր, կամարակապ խորշի մեջ քանդակված է կանգնած Քրիստոսը, երկու կողքին՝ իրենց խորհրդանշաններով չորս հայտնի ավետարանիչները:

Եկեղեցու հվ-ամ կողմում կիսավեր ժամատունն է, որն ուղղանկյուն, թաղածածկ կառույց է՝ միակ մուտքը հս ճակատին: Հատակին կան տապանաքարեր, որոնց պատճառով գրականության մեջ հաճախ այն «տապանատուն» է անվանվում: 1346 թ. նվիրատվական արձանագրության համաձայն՝ կառուցվել է XIV դ. առաջին տասնամյակներում: Ժամատունը, հավանաբար, ավերվել է 1679 թ. երկրաշարժից:

Դռան ամ կողմից կից է երկհարկ, եռայարուս եկեղեցի-զանգակատունը՝ կա-

ռուցված կաթնադեղնավուն սրբատաշ քարից: Առաջին հարկի աե մասում ընդհանուր է ժամատան ամ պատը: Ուշագրավ է, որ երկհարկ եկեղեցու ստորին հարկը դրսից մուտք չունի: Դուռը բացել են ժամատան ամ պատի մեջ: Սակայն, ի տարբերություն ժամատան, երկհարկ եկեղեցու առաջին հարկում տապանաքարեր չկան:

Երկրորդ հարկը, որը լրիվ ծավալով առաջինի շարունակությունն է դեպի վեր, վերջինից բաժանվում է շենքի ամբողջ պարագծով ձգվող տրամատավորված գոտիով: Այս հարկը բուն եկեղեցին է՝ ամ ճակատի մուտքով: Դռան բացվածքը ներգծված է բազալտ քարից կերտված ուղղանկյուն շրջանակի մեջ: Բազալտից է նաև մուտքի ճակատակալ քարը: Դրսից չկան քարե պահունակային աստիճաններ, ինչպես նմանատիպ այլ հուշարձաններում: Հետևաբար, երկրորդ հարկի հետ կապն իրականացվել է միայն փայտե սանդուղքով:

Շենքի երկու հարկն էլ զուրկ են զարդարուն հարդարանքից, միայն անկյուններն են մշակված կիսասյունիկներով:

Բացառիկ է երկրորդ հարկում խորանի իրականացման եղանակը՝ կառուցված է ժամատան տանիքին: Ի դեպ, նույնը կիրառվել է XVII դ.: Այսպես, օրինակ, Էջմիածնի Մայր տաճարի եռաստիճան զանգակատան երկրորդ հարկի Սբ. Հրեշտակապետաց եկեղեցու խորանը շինվել է տաճարի ամ արսիդի ծածկի վրա:

Սբ. Հովհաննես Կարապետ վանքի երկհարկ եկեղեցու երկրորդ հարկի թաղակապ ծածկի կենտրոնում շրջանաձև, խոշոր բացվածքի վրա բարձրացվել է զանգատարակի սյունազարդ ռոտոնդան: Այն ավերված է, պահպանվել են միայն սյուների գլանաձև բների բեկորները, շթաքարերով

զարդարված խարիսխներն ու խոյակները³²: Վանքի այս կառույցը, վերը դիտարկված հուշարձանների նման, զուգակցում է եկեղեցին և զանգակատունը, իսկ առաջին հարկի գործառնական նշանակությունը որոշակի չէ: Հավանաբար նախատեսել են որպես տապանատուն օգտագործել, սակայն Օրբելյան իշխանական տան վերանալուց հետո դրա անհրաժեշտությունն այլևս չի զգացվել:

Հայ միջնադարյան ճարտարապետությանը նվիրված աշխատություններում որոշ հեղինակներ եկեղեցի-դամբարան են անվանում նաև Տաթևի մուտքը՝ տանիքին կանգնած Սբ. Աստվածածին եկեղեցով³³: Ըստ շինարարական արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1087թ.³⁴: Մուտքը թաղածածկ անցում է՝ կողքին զուգահեռ կից և նույն չափն ունեցող ու նույնպես թաղածածկ սրահով: Ստեփանոս Օրբելյանը, գրելով Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորի նախածեռնությամբ վանքի մուտքի և դրա վրայի եկեղեցու կառուցման մասին, այդ սրահն անվանում է «տուն սրբաշեն»³⁵: Անցումի ու պատի միասնական հարթ տանիքին դրված կենտրոնազմբեթ, զոդտրիկ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հորինվածքային միասնություն չունի ստորին խոշոր ծավալի հետ: Նման հորինվածքը՝ մուտքի զուգակցումը եկեղեցու հետ, կիրառվել է միջնադարում, տարբեր երկրներում: Մասնագիտական գրականությունում նմանատիպ եկեղեցիները կոչվում են «վերդարպասյա»:

Դիտարկելով XIII դ. վերջում և XIV դ. առաջին կեսին Հայաստանում կառուցված երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցիների ճարտարապետության առանձնահատկությունները և այս տիպի ծագումնաբանության ու

շինությունների գործառնական նշանակությունը, հանգել ենք երկու հիմնական եզրակացության.

Առաջին: Համեմատությունը Հայաստանի XIII դ. զանգակատների հետ (առաջին հերթին՝ Հաղպատի և Սանահինի), ինչպես նաև քննարկվող այդ կառույցները դեռևս միջնադարում «զանգակատուն» անվանելը վկայում են, որ դրանք նախատիպ են հանդիսացել XIV դ. երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցիների ծավալատարածական հորինվածքի համար:

Երկրորդ: XIII-XIV դդ. մեզ հասած հայաստանյան երկհարկ, եռաստիճան կառույցների նշանակության քննարկումը հաստատում է, որ դրանք բազմաբնույթ են: Կան՝ գրատուն-եկեղեցի-զանգակատուն (Նոր Գետիկի վանք), երկեկեղեցի-զանգակատուն (Եղվարդի Սբ. Աստվածածին և Կապուտանի Սբ. Մինաս), դարպաս-եկեղեցի-զանգակատուն (Կարբիի Սբ. Աստվածածին), թեականով՝ դամբարան-եկեղեցի-զանգակատուն (Նորավանքի Սբ. Աստվածածին և Սբ. Հովհաննես Կարապետի վանքի երկհարկ կառույցները):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Գանձակեցի Կիրակոս**, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 222:
2. **Եղիազարյան Հ.**, Նոր Գետականք կամ Գոշավանք, «Էջմիածին», 1959, դ 5- դ 6-դ 7, էջ 51:
3. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, Իջևանի շրջան, Երևան, 1977, էջ 194-195:
4. **Токаревский Н. М.**, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, с. 325.
5. **Շահխաթունեանց Հ.**, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և ինչ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 126:
6. **Հովսեփյան Գ.**, Ազիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 182:
7. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 140:
8. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), Երևան, 1955, էջ 163:
9. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), Երևան, 1958, դ 259, էջ 215:
10. Նույն տեղում, դ 366, էջ 283:
11. **Շահխաթունեանց Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 126:
12. **Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա.**, Եղվարդի Աստվածածին եկեղեցու հախճաասալերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, դ 4, էջ 278-281:
13. **Ղաֆադարյան Գ.**, Կապուտանի Սբ. Մինաս երկհարկանի եկեղեցին, «Հուշարձան», տարեգիրք Բ, Երևան, 1993, էջ 60:
14. **Սմբարեանց Մ.**, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 281:
15. **Ղաֆադարյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 59:
16. **Токаревский Н. М.**, նշվ. աշխ., էջ 323-325.
17. **Якобсон А. Л.**, Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков, Москва-Ленинград, 1950, с. 119-121.
18. **Халпахчян О. Х.**, Архитектура Армении, Всеобщая история архитектуры: в 12 томах, том 3, Ленинград-Москва, 1966, с. 261.

19. **Thierry J. M.**, “L’ Armenie au Moyen Age. Les hommes et les monuments”, Paris, 2001, p. 521.
20. **Sislian J.**, L’activite architecturale en Armenie orientale au cours du XIV siecle, REArm, NS, tome XVI, Paris, 1982, p. 291-297.
21. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Երևան, 1967, էջ 239:
22. Նույն տեղում, էջ 244:
23. **Աբրահամյան Ա.**, Գլածորի համալսարանը, Երևան, 1983, էջ 45-47:
24. **Քյուրդյան Հ.**, Դարձեալ Թորոս Տարօնեցի, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1947, դ 9-10, էջ 217:
25. Այս նմանությունն առաջին անգամ նկատել է Պ. Տոնապետյանը. տե՛ս Сюжетные рельефы архитектурных памятников Вайоц-дзора XIII-XIV вв. (автореферат), Л., 1980, с. 13.
26. **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 228:
27. **Շահխաթունեանց Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 118:
28. **Դանիելյան Մ.**, Կարբիի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան վերականգնման աշխատանքները, «Հուշարձան» տարեգիրք Բ, Երևան, 1993, էջ 38-44:
29. **Якобсон А. Л.**, Сельджукские отклики на темы армянской средневековой архитектуры, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, դ 4, էջ 130.
30. **Եղիազարյան Հ.**, Հովհաննես Կարապետ վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1962, էջ 61-62:
31. Նույն տեղում, էջ 63:
32. Նույն տեղում, էջ 60:
33. **Մնացականյան Ս.**, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 190-191:
34. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2, կազմեց **Ս. Բարխուդարյանը**, Երևան, 1960, էջ 28:
35. **Օրբելյան Սյրեփանոս**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 321:

АРМЯНСКИЕ ДВУХЭТАЖНЫЕ, КУПОЛЬНЫЕ ЦЕРКВИ В РАЗВИТОМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

МУРАД АСРАТЯН

*Доктор архитектуры, член-корр. НАН РА,
Институт искусств НАН РА, Ереван
muradhasratyan@rambler.ru*

Резюме

В архитектуре церквей Армении XIII в. наблюдается тенденция увеличения высотных размеров, что в XIV в. привело к созданию совершенно нового типа построек: двухэтажных, трехярусных церквей-колоколен. Прототипом для этих выделяющихся новизной композиций башнеобразных сооружений явилось реконструированное книгохранилище (1212-1252 гг.) монастыря Гошаванк, над которым в 1291 г. был возведен увенчанный ротондой второй этаж с двумя часовнями. В свою очередь, исходной для композиции сооружения Гошаванка

является двухэтажная, с ротондой, колокольня монастыря Ахпат (1245 г.), где также на втором этаже устроены две часовни.

Почти все специалисты по истории армянской архитектуры эти двухэтажные постройки XIV в. называют “церквями-усыпальницами”, априори считая их первые этажи склепами. Однако исследование памятников, а также исторические и эпиграфические данные показывают, что подобные трехярусные сооружения являются многофункциональными колокольнями.

Эти памятники Армении подразделяются на следующие подтипы: библиотека-часовни-колокольня (монастырь Гошаванк, 1291 г.), двухэтажная колокольня (Егвард, 1301-1328 гг., Капутан, 1339 г.), усыпальница-церковь-колокольня (монастырь Св. Ованес Карапет, XIV в., монастырь Нораванк, 1331-1339 гг.), надвратная церковь-колокольня (Карби, 1338 г.).

Общими для всех этих сооружений являются ажурная, венчающая постройку ротонда колокольни и консольные каменные лестницы, ведущие к церкви на втором этаже.

Отдаленным откликом этих двухэтажных сооружений Армении является башнеобразная двухярусная постройка в комплексе каравансарая Султан-Хан у Кони (Центральная Анатолия), где к мечети на втором этаже ведут встречно направленные две узкие каменные консольные лестницы, точно так, как в Армении. “Мечеть в каравансараяе Султан-Хан вместе с многими другими произведениями мусульманской архитектуры Малой Азии еще раз показывают, какой высокий художественный авторитет имело армянское зодчество в сельджуцкой среде XIII-XIV столетий” (А. Якобсон).

Ключевые слова: двухэтажные церкви, гавит, колокольня, Гошаванк, Нораванк, Капутан, зодчий Момик

ARMENIAN TWO-STOREY DOMED CHURCHES IN THE HIGH MIDDLE AGES

MURAD HASRATYAN

*Doctor of Architecture, Corresponding Member of NAS,
Institute of Art, National Academy of Sciences of RA, Yerevan
muradhasratyan@rambler.ru*

Summary

In the architecture of Armenian churches of the XIII century, a trend to increase the height of the buildings is observed. Thus, in the XIV century, constructions of a totally new type appeared—two-storey, three-tier churches-belfries. As a prototype for these tower-type buildings, standing out for the novelty of composition, the reconstructed book depository (scriptorium) (1212-1252) of

the Goshavank monastery served: in 1291, an additional store including two chapels, crowned with the rotunda of the belfry, was built. In its turn, as a source composition for Goshavank served the two-storey belfry with rotunda of the Haghpats monastery (1245), which, too, has two chapels on the second floor.

Almost all the specialists in the history of Armenian architecture name these two-storey buildings of the XIV century “churches-sepulchers”, a priori considering their first floors to be burial vaults. However, the investigation of the monuments, as well as the historical and epigraphical data show that such three-tier constructions are multifunctional belfries.

These monuments of Armenia are divided into the following subtypes: library-chapels-belfry (Goshavank monastery, 1291); double-church belfry (Yeghvard, 1301-1328; Kaputan, 1339); sepulcher (presumably) - church - belfry (St. Hovhannes Karapet monastery, the XIV century; Noravank monastery, 1331-1339); gate church - belfry (Karbi, 1338).

What all these constructions have in common is the belfry rotunda with tracery, crowning the building, and the stone console stairs leading to the church on the second floor.

A remote echo of these two-storey constructions of Armenia is the tower-type two-tier structure in the complex of the Sultan-Khan caravanserai near Konia (Central Anatolia), where two narrow stone console stairs, coming from opposite sides, lead to the mosque on the second floor, just as in Armenia. “The mosque in the Sultan-Khan caravanserai, along with many other works of Muslim architecture in Asia Minor, once again demonstrates, how high the artistic prestige of Armenian art of building was among the Seljuk environment in the XIII-XIV centuries” (A. Yakobson).

Key words: two-storey churches, gavit (narthex), belfry, Goshavank, Noravank, Kaputan, architect Momik

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հակոբ Սիմոնյան, Մերի Սաֆարյան, Տիգրան Սիմոնյան, Նանար Քալանթարյան, Ելենա Աթոյանց - Աղցքի արքայական դամբարանի պեղումների 2015-2017 թթ. արդյունքները.....	5
Մուրադ Հասարայան - Զարգացած միջնադարի հայկական երկհարկ, գմբեթավոր եկեղեցիները.....	53
Արման Նալբանդյան - «Հավուց թառ» վանական համալիրի «Բլրի» եկեղեցին	75
Հարություն Բադալյան - Անգեղակոթի ավերված դամբարանը.....	109

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Քրիստին Լամուլե, Արա Զարյան - Կարմրավոր եկեղեցու որմնանկարների վերստեղծումը.....	122
---	-----

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄ

Մարգար Հմայակյան - Իջևանյան քանդակագործական չորրորդ սիմպոզիումը.....	143
---	-----

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Կարեն Ծերեթյան - Նորահայտումներ Թալինի ենթաշրջանում.....	163
---	-----

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դիպանկար Բաներջի - Օդային մասնիկների քիմիական և նստվածքային ազդեցություններն Ագրայի (Հնդկաստան) Թաջ Մահալի վրա (անգլերեն).....	174
---	-----

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հասմիկ Հովհաննիսյան - Անիի դրամները.....	190
Արուսյակ Տերչանյան, Վարդիթեր Գրիգորյան - Թիֆլիսի Թանդոյանց Սբ. Աստվածածին եկեղեցին.....	202
Արմեն Ասատրյան - Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (վավերագրություն).....	216

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Հնագետների նոր բացահայտումները.....	231
Արմինե Հայրապետյան - Թագավորանիստի 2017 թ. պեղումների արդյունքները.....	236
Հակոբ Սիմոնյան, Կարեն Ծերեթյան - Ամուլսարի 2016 թ. պեղումները.....	243
Լևոն Մկրտչյան - Պեղումներ Լճաշենի միջնաբերդում.....	255
Լևոն Մկրտչյան - Միջնադարյան հնձան Գառնիում	261
Արման Նալբանդյան - «Թեժառույթ» վանքի մատուռը	265

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Զվարդ Պետրոսյան - Երևանի գլխավոր հատակագծի (1924 թ.) հեղինակը (ռուսերեն).....	271
--	-----

Ձվարդ Պերրոսյան - Ճարտարապետ Սրեփան Սաթունց (ռուսերեն).....	282
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ	
Ներսես Կոստանյան - Հայաստան՝ քրիստոնեության մուգը Վերաիմաստավորումը.....	293
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ	301
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	314

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

Акоп Симонян, Мери Сафарян, Тигран Симонян, Нанар Калантарян, Елена Атоянц - Раскопки царских курганов Ахцка с 2015-17 гг.	5
Мурад Асратян - Армянские двухэтажные, купольные церкви в развитии средневековья.....	53
Арман Налбандян - Церковь «Блри» монастыря «Авуц Тар».....	75
Арутюн Бадалян - Разрушенная гробница в Ангехакоте.....	109

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ

Кристин Ламурэ, Ара Зарян (Италия) - Реставрация фресок церкви Кармравор.....	122
--	------------

УЧЕТ ПАМЯТНИКОВ

Маргар Амаякян - Четвертый симпозиум скульптуры в Иджеване.....	143
--	------------

НОВОЯВЛЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ

Карен Церетян - Новонайденные памятники в Таллинском пайоне.....	163
---	------------

ОХРАНА ПАМЯТНИКОВ

Дипанкар Банерджи - Воздействие химических и осадочных частиц воздуха на Тадж - Махал в Агре (Индия).....	174
--	------------

ИСТОРИЯ

Асмик Оганесян - Монетные находки из Ани.....	190
Арусяк Терчян, Вардигер Григорян - Церковь Тандоянц Сурб Аствацацин в Тифлисе.....	202
Армен Асатрян - Норашенская церковь Сурб Аствацацин (по архивным документам).....	216

СООБЩЕНИЯ

Открытия археологов.....	231
Армине Айрапетян - О результатах раскопок 2017 г. в Тагаворанисте.....	236

Акоп Симонян, Карен Церетян - Раскопки Амулсара в 2016 г.	243
Левон Мкртчян - Раскопки в цитадели Лчашена	255
Левон Мкртчян - Средневековая давяльня в Гарни	261
Арман Налбандян - Часовня монастыря «Тежаруйк»	265
ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ	
Звард Петросян - Автор генерального плана (1924 г.) Еревана	271
Звард Петросян - Архитектор Степан Сатуниц	282
РЕЦЕНЗИЯ	
Нерсес Костанян - Переосмысление начала христианства в Армении	293
СПИСКИ	301
АББРЕВИАТУРЫ	314

CONTENT

STUDIES

Hakob Simonyan, Meri Safaryan, Tigran Simonyan, Nanar Kalantaryan, Yelena Atoyants - The results of the excavation of the Royal mausoleum of Aghdzh in 2015-2017	5
Murad Hasratyan - Armenian two-storey domed churches in the high middle ages	53
Arman Nalbandyan - The church of Blur (Hill) of "Havuts Tar" monastery	75
Harutyun Badalyan - The ruined tomb in Angeghakot	109

RESTORATION OF MONUMENTS

Christin Lamoureu, Ara Zaryan (Italy) - The restoration of the murals of Karmravor	122
---	-----

ACCOUNTING OF MONUMENTS

Margar Hmayakyan - The fourth sculpture simposium in Ijevan	143
--	-----

NEW-FOUND MONUMENTS

Karen Tseretyan - Newfound monuments in Talin subregion	163
--	-----

PRESERVATION OF THE MONUMENTS

Deepankar Banerjee - Chemistry and deposition of airborne particulates on the Taj Mahal at Agra / India	174
--	-----

HISTORY

<i>Hasmik Hovhannisyan</i> - Coin finds from Ani.....	190
<i>Arusyak Terchanyan, Varditer Grigoryan</i> - Tandoyants St. Astvatsatsin church of Tiflis	202
<i>Armen Asatryan</i> - St. Astvatsatsin church of Norashen (documentary).....	216

REPORTS

THE DISCOVERIES OF THE ARCHAEOLOGISTS.....	231
<i>Armine Hayrapetyan</i> - The results of the excavations of Tagavoranist in 2017.....	236
<i>Hakob Simonyan, Karen Tseretyan</i> - Excavations of Amulsar in 2016.....	243
<i>Levon Mkrtchyan</i> - Excavations in the fortress of Lchashen.....	255
<i>Levon Mkrtchyan</i> - Medieval winepress in Garni	261
<i>Arman Nalbandyan</i> - The Chapel of «Tezharuyq».....	265

MERITED SCHOLARS

<i>Zvard Petrosyan</i> - The author of the general plan (1924) of Yerevan.....	271
<i>Zvard Petrosyan</i> - Architect Stepan Satunts.....	282

REVIEW

<i>Nerses Kostanyan</i> - The reconsideration of Christianity entry in Armenia.....	293
---	-----

NAME LIST.....	301
----------------	-----

ABBREVIATIONS.....	314
--------------------	-----

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ
ԺԲ-ԺԳ

Համակարգչային ձևավորումը՝ ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ
Անգլերեն տեքստերի թարգմանությունը՝ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՒԴԱՆՅԱՆԻ
Ռուսերեն տեքստերի թարգմանությունը՝ ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ
Սրբագրիչ՝ ԹԱՄԱՐԱ ՄԱՅԻԼՅԱՆ

Շապիկի նկարները՝

Նորավանքի վանական համալիրը (1-ին էջ)

Աղծքի արքայական դամբարանի ընդհանուր պատկերը (վերջին էջ)

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափը՝ 60 x 84 ^{1/8}: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 41 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

«ՀՈՒՇԱՐԶԱՆ» հրատարակչություն
ՀՀ, 375010, Երևան, Փ. Բուզանդի 1/3, հեռ.՝ 56-92-38

Издательство “УШАРДЗАН”
РА, 375010, Ереван, ул. Ф. Бюзанда 1/3, тел. 56-92-38

Publishing House “HUSHARDZAN”
1/3, P. Buzand st., Yerevan, 375010, Tel. 56-92-38

Էլ. փոստ՝ armheritage@gmail.com, էլ. կայք՝ new.armheritage.am

«Մաստեր Պրինտ» ՍՊԸ
masterprint.am